

Kitap Deęerlendirme

ZORAKİ İTTİFAKTAN YOL AYRIMINA İTTİHAT-TERAKKİ ve ERMENİLER

Yücel GÜÇLÜ*

Günay, Nejla, Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, XXII + 597 s. ISBN No: 9789751631374**

Profesör Nejla Günay Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümünde öğretim üyesidir. Lisans, yüksek lisans ve doktorasını tarih alanında aynı üniversitede yapmıştır. Yazarın Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde arka planda nazik gelişmelerin yaşandığı 1908-1914 dönemini geniş bir şekilde ele alan *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*'i 2007 ve 2009 yıllarında yayınladığı *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyancıları* ile *100. Yılında 1909'ta*

Deęerlendirme Geliş Tarihi: 03.02.2021. Deęerlendirme Kabul Tarihi: 12.04.2021.

* Doç. Dr., T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma Dairesi, E-mail: yucel.guclu@mfa.gov.tr
Bu kitabın İngilizce tahlili için bkz. Journal of Muslim Minority Affairs, Volume: 40, No:30, 2020, pp. 539-542.

Gazi

Akademik
Bakış

359

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Maraş'ta Ermeni Olayları'ndan sonra Ermeni meselesi üzerine yazdığı üçüncü kitabıdır. Türk tarihinin yaklaşık son 150 yılını etkileyen uyuşmazlıklardan biri olan Ermeni meselesinin önümüzdeki yıllarda da sathını genişletip Türkiye'nin başına yeni gailer açacağı anlaşılmaktadır. Gerek Avrupa Birliği ve Amerika kıtası ülkelerindeki gerekse dünyanın diğer başkentlerindeki parlamentolar birbiri ardından Türklerin Ermenilere karşı soykırım fiili işlediklerine dair kararlar almaktadırlar. Bu kararların son yıllarda artması dikkat çekicidir. Ermeniler bu ülkelerden aldıkları destekle dünya kamuoyunu kendi lehlerine çevirmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Joseph Biden'ın Temsilciler Meclisi ve Senato tarafından alınan soykırım kararlarını onaylayıp yasa haline getirmesi halinde bu ülkedeki Ermenilerin Türkiye aleyhine açtıkları ve açacakları gayrimenkul tazminat davalarında sübut vasıtası olarak kullanılmaya çalışılacağı aşikardır. Ermeni gailisi Tanzimatçıları, Meşrutiyetçileri ve Kuvayı Milliyecileri çok uğraştırmıştır. Bugün de Cumhuriyet bireylerini uğraştırmaktadır. Günay'ın gelişmeleri izlerken, diğer işlerini bir kenara koyup, Ermeni gailisi üzerine bir kitap daha yazmak gereğini duyması bu bakımdan yerindedir.

Çalışma; kısaltmalar, önsöz, giriş, üç ana bölüm, sonuç, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir. Giriş kitabın ana hatları hakkında okura rehber olmaktadır. İttifaka Giden Yol başlıklı birinci bölüm Yirminci Yüzyıl Başında Osmanlı Devletinin Çevresindeki Muhalif Hareketler, Osmanlı Devletindeki Muhalif Hareketler, Jön Türkler ve Diğer Muhalif Gruplar Arasındaki İlişkiler, İkinci Abdülhamit'e Muhalif Grupların Birleşmesi, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Sonrasındaki Gelişmeler, İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra İttihat ve Terakki-Ermeni İlişkileri ve Osmanlı Mebusan Meclisinde Çıkarılan Bazı Kanunlar ve Ermenileri Tutumu; İttifakı Zora Sokan Gelişmeler başlıklı ikinci bölüm İttifakı Zora Sokan İç Gelişmeler ve İttifakı Zora Sokan Dış Gelişmeler; Yol Ayrımı başlıklı üçüncü bölüm Osmanlı hükümetlerinin Ermeni İslahatı Çalışmaları, Ermenilerin Birbiriyle İlişkileri ve İslahat Projeleri, Büyük Devletlerin İslahat Konusundaki Tutumu ve İslahat Projeleri, Yeniköy Anlaşması, İslahat Projesinin Basında Tartışılması ve Tepkiler, Yeniköy Anlaşmasından Sonra Osmanlı Ermenilerinin Devlete Bağlılık Duygusunun Zayıflaması ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Yaşanan Gelişmeler alt başlıklarından müteşekkildir.

Günay, 1908'den 1914'e uzanan zaman sürecinde Osmanlı-Ermeni ilişkilerini vukuf ve ehliyetle gözler önüne sererek aşağıdaki tarzda özetlenebilecek sağlam ve doğru yargılara varmaktadır. 1839'da Tanzimat Fermanının ilanından sonra Türk olmayan Osmanlı halkları milliyetçilik gibi modern akımlardan etkilenirken bu hareket Türkler arasında yayılmamıştır. Dolayısıyla Türk olmayan unsurlar 1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet yönetiminden unsurların birliği yerine ayrılığını anlamış ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) izlediği ittifak-ı anasır politikası onlardan ziyade Türkler

Görüş

Akademik
Bakış

360

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

arasında daha rağbet bulmuştur. Sonuçta Osmanlıcılık politikası devletin gayriTürk unsurlarınca pek benimsenmemiş ve yeni düzenin kazançları bu topluluklarca kendi milli emelleri için bir araç olarak görülmüştür. Osmanlı Hıristiyan münevverleri 1908'den sonra Osmanlı Devletini kendi devletleri addetmemeye ve Babıali'nin Düvel-i Muazzama'nın hâkimiyeti altına girmesinin kendi çıkarlarına daha uygun düşeceğini düşünmeye başlamışlardır. Unsurları bir arada tutma arzusu İttihatçıların politikaları daha doğrusu ideali olmaktan öteye gidememiştir. Zira o güne kadar unsurlar arasında dil, kültür ve amaç birliği teşekkül etmemiştir. Meşrutiyet yönetiminin devletin bekasını sağlayamayacağı ve ülkenin parçalanmaya doğru gittiği meydandaydı. Haddizatında Balkanlarda Yunanlılar, Sırp, Karadağlılar, Romenler ve Bulgarlar kendi devletlerini daha önce kurmuşlardı. Arnavutlar da kendi devletlerini kurmak istiyorlardı. Genç Türk ihtilalini yapan İTC'nin bu meselelere çözüm olabilecek plan ve projeleri yoktu ve yönetimleri sırasında iç isyanlar ve idari karışıklıklarla uğraşmaları politikalarının idealizmden öteye gidememesine sebep olan bir etkendi. İTC'nin hedefi Osmanlı Devletinin bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunmasıydı. Bu idealde Osmanlı olmaktan memnun olan herkese eşit haklar veriliyor ve herkes Osmanlı kabul ediliyordu. Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar gibi Osmanlı Ermeni siyasi örgütlerinin mensupları ise kendilerini öncelikle Ermeni olarak görüyorlardı. İttihatçılarla Taşnakların ilişkileri Meşrutiyetin ilanından beri hep iyi olsa da idealleri birbirine zıttı; İttihatçılar bütün unsurları Osmanlı birliği altında toplamak isterken Taşnaklar yerel özerklik istiyorlardı. Tek emeli Ermenistan olan Taşnaksutyun Komitesine göre, Ermenistan özerkliğine giden tek yol Meşrutiyetten geçiyordu ve bunun için İTC'nin desteklenmesi gerekiyordu. Öte yandan, 1912'de ülkede yaşanan seçim atmosferi ve bunun getirdiği siyasi karmaşa ortamı başkentte ve taşradaki Taşnaksutyun Komitesi mensupları arasındaki görüş farklarını iyice su yüzüne çıkartmıştı. İttihatçılarla uzlaşılmasından memnun olmayan bazı Taşnaklar ülkenin içinde bulunduğu durumu yeni bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir.

İttihatçı-Taşnak ilişkilerini zorlayan bir başka gelişme de bazı Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında vuku bulan olaylardır. Bunlardan en önemlisi 14 Nisan 1909'da Adana'da patlak veren büyük çaplı karışıklıklardır. Çarpışmalarda iki tarafta da çok can kaybı yaşanmasına rağmen Taşnaksutyun Komitesi ile İTC arasındaki iyi ilişkiler ve işbirliği devam etmiştir. Zira 13 Nisan'da (miladi 31 Mart'ta) İstanbul'da çıkan ayaklanma Meşrutiyet rejiminin yıkılabileceğinin işaretiydi. Bu Ermenilerin hiç istemedikleri bir durumdu. O sebeple Meşrutiyeti savunan ve bu rejimi ayakta tutabilecek yeğane güç olan İttihatçılarla işbirliğini sürdürmüşlerdir. Öte yandan, Ermenilerin bazı anayasal haklar elde etmenin verdiği özgüvenle hareket etmesi Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretleriyle ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açmıştır. Bu da bölgede Kürtlerle öteden beri süregelen arazi anlaşmazlıkları ve asayiş meselelerinin giderek büyümesiyle sonuçlanmıştır. Bu arada Ermeni önderler

Gazisi

Akademik
Bakış

361

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

Meşrutiyetin getirdiği hürriyet, müsavet ve uhuvvet ilkelerini kendileri için bir imtiyaz sayarak seçkin bir zümre havasına girmişlerdir. Patrikhane sürekli takrirler vererek hükümet üzerinde baskı kurmaya çalışırken Ermeni basını da Ermenilerin haksızlığa uğradıklarını ileri süren yayınlar yaparak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı ordusunun 1912-1913 Balkan Savaşlarında aldığı yenilgi de Ermenilerin devlete ve hükümete bakışlarını tamamen değiştirmiştir. Zira Ermeni milliyetçilik hareketlerinde her zaman Balkanlarda vuku bulan gelişmeler örnek alınmıştır. Ermenilerle Balkan milletlerinin talepleri aynı olmuştur. 1913'ten sonra Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik artmıştır. Patrikhane merkezi otoriteye karşı protestolar yayınlamış, Ermeniler başkentte büyük mitingler düzenlemişlerdir. Bütün bunların sebebi Ermenilerle ilgili reformların yapılmasının talep edilmesiydi. Osmanlı hükümeti Ermenilere reform yapma sözü verse de Ermeniler gerçekte bundan çok fazlasını isteyip yabancı devletler koruması ve özerklik talep ediyorlardı. Babıali Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için uğraştıysa da bunda başarılı olamadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar 8 Şubat 1914'te Sadrazam Halim Sait Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Konstantin Gulkievic arasında imzalanan Yeniköy Anlaşmasında taahhüt altına alındı.

Anılan anlaşmadan sonra Ermenilerin Osmanlı Devletine bağlılıkları zayıflamıştır. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin giriştikleri komitecilik faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Bunun sonucunda Ermeni komitecilerinin Ermeni halkı silahlандırdığı tespit edilmiştir. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilan ederek Karekin Pastırmacıyan gibi bazı mebuslarının önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırmışlardır. Bu askerlerden Ermeni alayları kurulmuştur. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşında Ruslar hesabına çalışmaları Osmanlı Devleti açısından askeri ve siyasi sonuçlar doğurmuştur. Buna göre, Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi ve Osmanlı sınırlarını geçen Rus askerlerine kılavuzluk edip dağ yollarını ve patikaları göstermeleri Osmanlı ordusunun savunma gücünü zayıflatmıştır. Ermeniler Rus ordusunun öncü birlikleri olarak görev yapıp Rusların başta Van olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kitap esas itibariyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) belgeleri ile hatırat, Osmanlı basını, resmi yayınlar (Düstur ve Takvim-i Vekayi) ve ikinci el kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Kısmen de Rus, Fransız ve İsviçre arşiv malzemesi kullanılmıştır. BOA'da Babıali Evrak Odası; Dâhiliye Nezaretinin Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalem-i Hukuk Kısmı, Siyasi Kısm, İdari Kısm, Mütenevvi Kısmı, İdare-i Umumiye Mektubi Kalem-i Umum Vilayat Tahriratı, Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalem-i Emniyet-i

Gör

Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Evrak Odası Kalemi, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısım, Şifre Kalemi; Hariciye Nezareti Siyasi Kısım; Meclisi Vükela Mazbataları; Şura-yı Devlet Vesaiiki; Yıldız Arşivinin Mütenevvi Maruzat Evrakı, Hususi Maruzat Evrakı, Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti, Perakende Evrakı Askeri Maruzat, Perakende Evrakı Umum Vilayat Tahriratı; İrade Hususi; İrade Dâhiliye; İrade Meclis-i Mahsus; Maarif Nezareti Mektubi Kalemi; Zaptiye Nezareti ve Rumeli Müfettişliği fonları ile ATASE'de Balkan Harbi Katalogundan yararlanılmıştır.

Günay dönemin geneline hâkimiyeti ve olaylara geniş açıdan bakan perspektifiyle belgeleri okumakta ve anlamlandırmaktadır. Kaynağın muhtevası olduğu gibi alınmak yerine belli bir kontekse yerleştirilmektedir. Kaynağın oluşumundaki etkenler tahkik edilmekte ve kaynağın niteliği belirlenmektedir. Kaynakların bu kapsamda sorgulanıp değerlendirilmeleri tarihi olayların yeniden inşasını kolaylaştırmaktadır. Yazar, başta *Tasvir-i Efkar*, *Şura-yı Ümmet*, *Tanin*, *İkdam* ve *Sabah* olmak üzere, Osmanlı basınında yayınlanan haber ve makaleleri gün ışığına çıkararak tahlil etmektedir. Kullanılan Osmanlı basınının, Ermenilerle ilgili görüş ve düşüncelerinin yanında, *Jamanak*, *Puzantion* ve *Azadamart* gibi Ermeni gazetelerinden iktibasta bulunması Ermenilerin olaylara bakış açılarını ve olaylar karşısındaki tutumlarını ana kaynaklardan öğrenme fırsatını da vermektedir. Ayrıca, buradaki dünya basınından haberler de Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunda nasıl görüldüğünü kısaca ortaya koymaktadır.

Yazarın olaylara eğilirken ve bunları açıklarken yaptığı serinkanlı değerlendirmeler Ermeni tarihçilerinkinden farklıdır. Dönem üzerine yazan Ermeni tarihçilerin ortak özellikleri peşin hükümlü olmaları ve zihinlerindeki bir takım fikri sabitleri ispatlamaya çabalamalarıdır. Bu kişiler tartışmaya kapalı olup mantık ve sağduyudan çok hisleriyle hareket etmektedirler. Kişisel beklenti ve zümre sadakatının bunda başlıca rolü oynadığı görülmektedir. Ermeni tehciri bitmiş fakat külleri henüz soğumamıştır. Olayın sonuçları halen devam etmektedir. Tehcirin evveliyatının ele alınıp sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde layıkıyla incelenmesi ve hakkaniyetle yazılması zorunludur. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*'in yazarı da tam olarak bunu yapmaktadır. Bu sebeple övgüye değerdir. Türk kaynaklarının yanında Ermeni ve Batılılarınkinin de kullanılıp karşılaştırılması sonucu metin kapsam ve muhteva itibarıyla zenginleşip derinlik kazanmıştır. Türk tarafının görüşleri kadar Ermenilerin iddialarına da yer verilerek adil davranılmıştır. Olaylar kronolojik sırayla nakledilmek yerine dönemin siyasi ve sosyal gelişmeleri artı-eksileriyle irdelenmiş ve karşıt görüşler tartışılmıştır. Meşrutiyet, inkılap,

Görüş

Akademik
Bakış

363

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021

hürriyet, müsavat ve uhuvvet gibi dönemin çokça dile getirilen anahtar kavramları yeniden doğru olarak tanımlanmıştır. Dış politika ve diplomasiye gerekli alan tahsis edilmiş, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devletiyle ilişkileri ele alınmış ve 1878-1914 zaman kesitinde Avrupa arenasında ne olduğu özlüce anlatılmıştır. Metin kaleme alınırken tarihe yardımcı olarak siyaset bilimi ve sosyolojiden de yararlanılarak disiplinlerarası yöntemle başvurulmuştur. Yapılan yorumlar belli amaçlara yönelik propaganda tonu taşımamaktadır. Ermeni meselesinin son zamanlarda aldığı boyuta bakılacak olursa, çoğu mesnetsiz ve ana mecradan kopuk suçlamalarla dolu bir yaygın bombardımanıya karşı karşıya kalındığı görülür. Buna mukabil Günay'ın çalışması savunma niteliğinde olmayıp Ermenilerin sıkça kullandığı terimlerden vicdani sorumluluk ve toplumsal travmanın tek yanlı olmadığını göstermeyi ve bu gibi konularda yeniden sağlıklı ve nısfetli düşünmeyi amaçlamaktadır. Böyle bir yaklaşımın uluslararası kamuoyu ve bilim camiasında gereken kabulü görmesi beklenir.

Günay 514 sayfa uzunluğundaki metinde hemen her paragraf için dipnot kullanmıştır. Atıf yapılan kaynaklar düzgün bir tarama yapıldığına ve erişilen kaynaklardan azami ölçüde ve sıkça yararlanıldığına delalet etmektedir. Yazar çok sayıda ve farklı kaynaklara başvurmuş ve ana kaynaklara inmiştir. Araştırmanın omurgasını teşkil eden kaynaklar kitabın bilim değerini tespitte önemli bir kıstas olduğu gibi aynı zamanda araştırmacının savunduğu görüşlerin doğruluğunu ve güvenilirliğini desteklemektedir. Eser, aynı konuda yeni araştırmalar yapacaklara yararlanabilecekleri kaynaklar hakkında yol göstericidir.

Kitap kökü tarihin derinliklerine inen Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin 1908-1914 dönemini daha doğru anlamaya yardımcı olabilecek niteliktedir. Uzun ve zahmetli çaba sonucu hazırlanan ve bugüne de ışık tutan bu değerli eserin Ermeni meselesi üzerine kafa yoran herkesin kütüphanesinde bulunmasında yarar vardır. Günay'ın çalışmasını yayınlayan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına teşekkür etmek yerine getirilmesi gereken bir borçtur.

Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler'in biran önce Batı dillerine tercüme edilip dünya kitaplığına girmesi dilenir.

Görüş

Akademik
Bakış

364

Cilt 14
Sayı 28
Yaz 2021